

РОЛЬ АНАЛІЗУ КОНЦЕПТУ В ХУДОЖНЬОМУ ПЕРЕКЛАДІ (НА МАТЕРІАЛІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОЗИ М. ПРУСТА)

THE ROLE OF CONCEPT ANALYSIS IN LITERARY TRANSLATION (ON THE MATERIAL OF M. PROUST'S PSYCHOLOGICAL PROSE)

Стефурак О.В.,

orcid.org/0000-0003-0656-4352

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри романської філології та перекладу

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Сопилук Н.О.,

orcid.org/0000-0002-2666-8522

кандидат філологічних наук, доцент,

експерт

Громадської організації «Quadrivium»

Статтю присвячено аналізу лінгвокультурної адаптації творчості М. Пруста в українському перекладі з використанням концептуального підходу. Принципи концептуального підходу до аналізу художнього перекладу полягають у відтворенні лінгвостилістичних особливостей оригіналу, що пов'язано з певними втратами чи різними трансформаціями, спричиненими відмінностями між мовними і концептуальними картинами світу. До чинників, що забезпечують адекватну реакцію читачів цільового тексту, належать максимально точне відтворення екстралінгвістичних явищ оригіналу, а також збереження базових концептів – основних складників змісту художнього твору, а також авторської концепції оригіналу. З цієї позиції аналіз творчості М. Пруста, який відрізняється естетичною значущістю й сильною концептуальною насиченістю та складною структурою, становить неабиякий інтерес для перекладознавчих досліджень. Вивчення глибинних семантико-когнітивних процесів прустівського твору як складного організованого цілого дозволяє виявити ґрунтовний екзистенційний змістовий шар, представлений першоосновами буття – ЖИТТЯ, СМЕРТЬ, ЧАС, ПАМ'ЯТЬ, МИСТЕЦТВО, ЛЮБОВ, – що перебувають у складних і різноманітних взаємозв'язках та взаємодіях. З-поміж концептуально маркованих фрагментів психологічної прози М. Пруста найбільш виразно актуалізується концепт ЧАСУ, який червоною ниткою проходить через увесь художній простір „Пошуків”. Аналіз адаптації лексико-семантичних засобів вираження в українському тексті концептуального змісту окремих фрагментів першоджерела яскраво демонструє, що в перекладі зберігається структура фреймів досліджуваного концепту. Концепт ЧАС асоціюється з істиною й постає як ВТРАЧЕНИЙ ЧАС, тобто минуле, що вислизає (наше життя), найкращий час – світські розваги, лінощі, любов і страждання, та ВІДНАЙДЕНИЙ ЧАС – час, який втрачений, але раптово відновлений за допомогою спогаду. Однак вербалізація цього концепту в текстах оригіналу та перекладу місцями різко різниться, що пов'язано з появою додаткових сем та експресивно-стилістичним увиразненням першотвору, і може призводити до перекручення прагматичного потенціалу першоджерела.

Ключові слова: лінгвокультурна адаптація в перекладі, прустівська проза, концепт ЧАСУ, фреймова структура, ВТРАЧЕНИЙ ЧАС, ВІДНАЙДЕНИЙ ЧАС.

This article provides a study applying the conceptual approach to the analysis of linguistic and cultural adaptation of M. Proust's psychological prose in the Ukrainian translation. The conceptual approach to literary translation provides reproducing of linguistic and stylistic features of the original, which may lead to certain losses or various transformations caused by differences between linguistic and conceptual worldview. In order to produce an adequate effect on the target language readers it is necessary to reproduce extralinguistic phenomena of the original text, but also to preserve the basic concepts which are the main components of the literary work and the author's concept of the original. Engaging conceptual approach to the translation of M. Proust psychological prose is particularly interesting when taking into consideration its aesthetic impact as well as its sophisticated conceptual architecture. The study of deep semantic and cognitive processes of Proust's prose as a complex organized system allows us to identify a rich semantic structure represented by the interaction of the basic existential concepts such as LIFE, DEATH, TIME, MEMORY, ART, LOVE. The concept of TIME is obviously one of the most important notions of M. Proust's psychological prose as the author chose TIME as his main theme in *In Search of Lost Time*. The analysis of the adaptation of the conceptual content of some fragments of the source-text in the target-text demonstrates that the translation preserves the structure of the frames of the studied concept. The concept of TIME appears as time wasted and time lost during our past experience of entertainment, leisure, love and suffering and time regained is a time lost but suddenly regained in memory. However, there are some differences of verbalization of this concept between the source and target text. These are related to the semantic and stylistic transformations which occur in the target text and may lead to major distortions of the pragmatic potential of the source-text.

Key words: linguistic and cultural adaptation in translation, Proust's prose, the concept of TIME, frame structure, TIME LOST, TIME REGAINED.

Постановка проблеми. Переклад як своєрідний вид словесного мистецтва характеризується багатогранністю та багатоаспектністю, що зумовлює його зв'язок із багатьма лінгвістичними та нелінгвістичними дисциплінами. Щодо лінгвістичних дисциплін, то необхідно наголосити на зв'язку перекладознавчої науки з такими її розгалуженнями, як комунікативна лінгвістика, лінгвокультурологія, когнітивна лінгвістика тощо. Особливо тісно переплітається сучасне перекладознавство з когнітивістикою. Нині залучення методу концептуального підходу до інтерпретації художнього тексту є одним із перспективних напрямів аналізу художнього перекладу, що зумовлює актуальність пропонованої розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Когнітивістика – напрям у сучасній мовознавчій науці, в якому мова розглядається як засіб отримання, зберігання, обробки та переробки й використання знань. Він спрямований на дослідження способів концептуалізації й категоризації певною мовою інтеріоризованої дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду [1, с. 213]. Основними методами когнітивної лінгвістики вважаються метод моделювання й метод концептуалізації, який зазвичай називають концептуальним аналізом. Ключовим поняттям концептуального аналізу виступає термін «концепт». Цей термін уже тривалий час використовується ученими, що працюють у руслі когнітивної лінгвістики: А. Вежбицька [2], В.З. Дем'янков [3], Е.С. Кубрякова [4], Ю.С. Степанов [5] та ін. Проте питання про визначення термінів «концепт» і «концептуальний аналіз» визначається значними розбіжностями.

В.З. Дем'янков стверджує, що концепти (аналогічно до «зародків») реалізуються в поняттях [3, с. 27]. Про поняття люди домовляються, конструюють їх для того, щоб «мати спільну мову» під час обговорювання певних проблем. Концепти існують самі по собі, їх реконструюють із певним ступенем впевненості чи невпевненості, що дає підстави говорити про дифузійність, гіпотетичність, розмитість таких конструкцій. Іншими словами, поняття – конструкт, концепт – реконструкт. Назвати щось концептом, як пише фахівець, означає поставити завдання реконструювати зміст цього щось для окремої духовної культури [3, с. 28].

У праці *«Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики»* А.М. Приходько також розмежовує терміни «поняття» та «концепт», що «співвідносяться між собою в гіпо-гіперонімічний і водночас в асиме-

тричний спосіб» [6, с. 53]. Основою концепту, як пише автор, є поняття, але основою поняття не є концепт. А. М. Приходько постулює, що «поняття є раціонально-логічним феноменом і тим самим загальнолюдським надбанням, а концепт – когнітивно-оцінним, що відбиває етноспецифічне осягнення певного фрагмента позамовного світу» [6, с. 54].

Грунтовне й всебічне дослідження цієї проблематики знаходимо в докторській дисертації О.М. Кагановської [7]. Під терміном «концепт», як ключовим поняттям когнітивно-дискурсивного аналізу художнього твору дослідниця розуміє двоїсту сутність, що інтегрує мовленнєвий і розумовий план. Мовленнєвий план текстового концепту є виявом його вербального характеру, й у такому разі концепт постає як реальність, віддзеркалена у свідомості не безпосередньо, а через мову. У розумовому плані текстовий концепт розглядається як образ, в якому втілено певні культурно-зумовлені уявлення мовців про навколишній світ [7, с. 8]. У такому розумінні терміна «концепт» метод концептуального аналізу як спосіб дослідження цілісності змістового боку когнітивної структури створює відповідні умови для ґрунтового вивчення семантики художнього тексту й розкриття його інтенціонального смислу.

Залучення методу концептуального підходу до інтерпретації художнього тексту має неабияке значення також для аналізу художнього перекладу, що позначається холистичним підходом до тексту, за яким оригінал сприймається не як сума окремих механічно поєднаних елементів, а як цілісний об'єкт перекладу, в якому всі елементи взаємопов'язані єдиною концепцією і підпорядковані єдиній меті [8, с. 234]. Основні принципи концептуального підходу до аналізу художнього перекладу полягають у відтворенні лінгвістичних особливостей оригіналу, що, безумовно, пов'язано з певними втратами чи різними трансформаціями, спричиненими відмінностями між мовними і концептуальними картинами світу. Важливе в перекладі й максимально точно відтворення екстралінгвістичних явищ оригіналу, але все ж провідну роль тут відіграватиме збереження базових концептів – основних складників змісту художнього твору, а також авторської концепції оригіналу. Саме ці чинники забезпечуватимуть адекватну реакцію читачів цільового тексту [9, с. 17–18].

Постановка завдання. Проте питання лінгвокультурної адаптації прустівської прози в українському перекладі не отримала належного висвітлення у вітчизняній перекладознавчій науці.

Отже, мета дослідження – проаналізувати лінгвокультурну адаптацію одного з найбільш концептуально маркованих фрагментів психологічної прози М. Пруста, де найбільш виразно актуалізується концепт ЧАС. Об'єктом статті є лінгвокультурна адаптація текстових концептів прустівської прози в перекладі, а предметом – лексико-семантичних адаптація засобів вираження в українському тексті концепту ЧАС.

Виклад основного матеріалу. Особливо актуальним вважаємо концептуальний підхід до аналізу лінгвокультурної адаптації творчості М. Пруста, який позначається естетичною значущістю й сильною концептуальною насиченістю та складною структурою, що потребує ґрунтовного дослідження для подальшого адекватного відтворення в цільовому тексті.

Вивчення глибинних семантико-когнітивних процесів прустівського твору як складного організованого цілого дає змогу виявити ґрунтовний екзистенційний змістовий шар, представлений першоосновами буття – ЖИТТЯ, СМЕРТЬ, ЧАС, ПАМ'ЯТЬ, МИСТЕЦТВО, ЛЮБОВ, – що перебувають у складних і різноманітних взаємозв'язках та взаємодіях. Для аргументації коректності виділення вищезазначених базових концептів прустівської прози можна послатися на праці французьких літературознавців [10; 11; 12; 13; 14], які, аналізуючи наскрізну проблематику роману «У пошуках втраченого часу», детально зупиняються на розгляді таких сюжетних ліній: час, дитинство, юність, дружба, сон, уява, снобізм, любов, ревності, мистецтво, пам'ять, смерть.

З огляду на той факт, що на сучасному етапі розвитку теорії та практики художнього перекладу одним із найбільш оптимальних підходів до вивчення першотвору визнається концептуальний аналіз тексту з позиції наявності в його структурі мовних елементів, які відображають філософське світосприйняття та морально-естетичні погляди письменника, вважаємо за необхідне проаналізувати лінгвокультурну адаптацію одного з найбільш концептуально маркованих фрагментів психологічної прози М. Пруста, де найбільш виразно актуалізується концепт ЧАС.

Вербалізація концепту ЧАС у французькому та українському текстах. Незважаючи на те, що концепт ЧАС не представлений розлогими відступами у прустівському романі, тема часу є основною темою психологічної прози М. Пруста [14, р. 60]. Концепт ЧАС червоною ниткою проходить через увесь художній простір «Пошуків». Цей концепт актуалізується вже на семантичному

рівні заголовка роману. У семантичній структурі вербалізації цього концепту простежуються дві групи лексики, які виражають два різні тлумачення ЧАСУ, тобто розгортають два текстові концепти. Насамперед це лексеми *le temps passé, le temps perdu, les années écoulées*, що свідчать про трактування часу як втраченого атрибуту існування.

За Прустом, УТРАЧЕНИЙ ЧАС – це час, прожитий героєм роману, час радісних моментів і моментів, утрачених через лінощі, ілюзії любовних пристрастей та світськості. Це час, що зникає, губиться в забутті, якщо його знову не схопити й відновити [13, р. 7].

Усвідомлення оповідачем згаяного часу відбувається в заключній частині роману «Віднайденний час»:

<p><i>Mais au lieu de travailler j'avais vécu dans la paresse, dans la dissipation des plaisirs, dans la maladie, les soins, les manies, et j'entreprenais mon ouvrage à la veille de mourir, sans rien savoir de mon métier</i> [15, р. 434].</p>	<p>Але замість працювати, я жив <i>легкобитом</i>, гуляв і <i>жиривав</i>, хворів, лікувався, <i>химерував</i> і засів за роботу <i>напередодні смерті</i>, нічого не тямлячи у своєму ремеслі [16, с. 319].</p>
--	--

Виділені елементи є релевантними для вербалізації концепту ВТРАЧЕНИЙ ЧАС. Український перекладач проникнув у прустівське трактування цього концепту, проте відтворив його по-своєму. Так, замість аналітичних номінативних конструкцій оригіналу в цільовому тексті з'являються дієслівні конструкції, які зумовлюють появу додаткових сем і не зовсім адекватно репрезентують стилістику першотвору. Наприклад, замість вихідної конструкції *j'avais vécu dans la paresse* (я жив у лінощах) перекладач вжив вираз *жити легкобитом*. Лексема *легкобит*, що лежить в основі цього словосполучення, характеризується діалектним і зневажливим значенням й позначає людину, яка живе дрібними заробітками [17, с. 483].

Номінативна конструкція *la dissipation des plaisirs* передана дієсловами *гуляти* і *жирувати*. Дієслово *гуляти*, що реалізує своє значення *весело проводити час, розважатись* [17, с. 201], на наш погляд, вписується в цей контекст. Однак вживання слова *жирувати* вважаємо неадекватним, оскільки воно означає *дозволяти собі надмірне задоволення яких-небудь потреб, бажань* [17, с. 276]. Крім того, це дієслово позначене у словнику української мови як розмовна одиниця. Аналогічно з дієсловом *химерувати* (*вига-*

дувати, вередувати), що також належить до розмовного пласта цільової мови [17, с. 1343].

У вербалізації текстового концепту УТРАЧЕНИЙ ЧАС важливу роль відіграє вживання іменника *la paresse* [16, р. 435, 438]. Для відтворення цієї концептуально значущої мовної одиниці український перекладач послуговується неповними відповідниками *байдкування* [16, с. 320] та *ледарювання* [16, с. 322]. Перевіримо адекватність використання цих іменників за допомогою зіставного аналізу їхніх словникових дефініцій.

Французький тлумачний словник подає таке визначення іменника *la paresse*:

1. *goût pour l'oisiveté, comportement d'une personne qui évite l'effort;*

2. *lenteur anormale à fonctionner, à réagir* [18, р. 1233].

Український іменник *байдкування*, позначений як розмовне слово, тлумачиться як *дія за значенням байдкувати, тобто нічого не робити, нічим не займатись* [17, с. 34].

Слово *ледарювання* утворене від іменника *ледар* (*людина, яка не любить працювати*). Останнє може вживатися як лайливе слово [17, с. 483], що не виключає можливість перекручення прагматичної інформації вихідної одиниці.

Отже, вважаємо, що лексеми *байдкування* та *ледарювання* не є адекватними відповідниками вихідного іменника *la paresse*, оскільки можуть призводити до нетотожності емоційних реакцій реципієнтів першоджерела й перекладу.

Утрачений час, за Прустом, є найкращим, найбільш приємним часом: *les années heureuses sont les années perdues* [15, р. 273] – *Літа щасливі – це літа втрачені* [16, с. 200]. В українському перекладі цей концептуальний нюанс збережений за допомогою використання іменника *літа*, що трактується як *період часу в кілька років* [17, с. 492].

Думка про те, що втрачений час найкращий, більш яскраво виражається в текстах оригіналу та перекладу за допомогою когнітивних функцій метафори: *car les vrais paradis sont les paradis perdus* [15, р. 226] – *бо справжній рай – це рай утрачений* [16, с. 164]. Наведений приклад свідчить про тотожність концептуальних образів у першоджерелі та перекладі, що вдалося досягнути внаслідок калькування стилістичної фігури оригіналу. Адаптація вихідного тексту до правил функціонування цільової мови зумовила застосування перекладацького прийому рекатигоризації – заміни множини на одну.

Порівняльний аналіз окремих фрагментів першоджерела та перекладу, в яких вербалізується

концепт УТРАЧЕНИЙ ЧАС, показує, що структура фреймів концепту ЧАС у вихідному та цільовому текстах ідентична. Структурну будову фреймів ми проводили за методикою концептуального аналізу О.М. Кагановської [7]. Отже, враховуючи результати досліджень французьких прустологів, а також спираючись на власні спостереження, асоціативну структуру концепту УТРАЧЕНИЙ ЧАС можна схематично відобразити в такій формі (див. рис. 1):

Рис. 1. Фреймова структура концепту УТРАЧЕНИЙ ЧАС

Проте вербальне наповнення цього концепту в оригіналі та перекладі не завжди збігається, що можна продемонструвати за допомогою таблиці 1. Проставлені в таблиці знаки вказують на адекватність (+) та неадекватність перекладацьких рішень (-), тобто емоційно-експресивне та стилістичне увиразнення способів вираження концептуального наповнення елементів першотвору.

Таблиця 1
Вербалізація концепту УТРАЧЕНИЙ ЧАС у французькому та українському текстах

LE TEMPS PERDU	УТРАЧЕНИЙ ЧАС	
les années heureuses	найкращі літа	+
le vrai paradis	справжній рай	+
la paresse	легкобит/ледарювання/байдкування	-
le plaisir	гуляв/жирував	+/-
la maladie	Хворів	+
le soin	Лікувався	+
les manies	Химерував	-

Таблиця 2

Вербалізація концепту ВІДНАЙДЕНИЙ ЧАС у французькому та українському текстах

TEMPS RETROUVÉ	ВІДНАЙДЕНИЙ ЧАС	+
les jours anciens	давні дні	
le réel retrouvé	віднайдені реальності	+
la réalité	Реальність	+
la vérité	Істина	+
notre vie	наше життя	+

Інша група лексичних одиниць, які частотно повторюються в творі: *le temps retrouvé* – віднайдений час; *retrouver les jours anciens, le temps perdu* [15, р. 227] – віднайти давні дні, утрачений час [16, с. 165]; *le réel retrouvé* [15, р. 236] – віднайдені реальності [16, с. 172]; *retrouver, ressaisir, nous faire connaître cette réalité loin de laquelle nous vivons* [15, р. 256] – віднайти, схопити і наново вказати ту реальність, від якої ми відірвалися [16, с. 187] репрезентує текстовий концепт ВІДНАЙДЕНИЙ ЧАС.

Цей концепт постає як втрачений час, який несподівано відновлений за допомогою мимовільного спогаду, знову схоплений, поглиблений та зафіксований на письмі, у мистецтві [13, р. 7].

Для віднайдення втраченого часу митець самостійно займається складною психічною діяльністю: читанням внутрішньої книги (*livre intérieur de signes inconnus* [15, р. 236] – внутрішньої книги незнайомих знаків [16, с. 172]), тлумаченням калейдоскопічності відчуттів та вражень, які, на його думку, є справжньою істиною, реальністю: *Seule l'impression, si chétive qu'en semble la matière, si insaisissable la trace, est un critérium de vérité* [15, р. 237] – **Тільки враження, хоч би матерія його здавалася найлихішою, а слід невловним, – критерій істини** [16, с. 172].

У зв'язку з цим можна стверджувати, що ЧАС у прустівському розумінні – це істина, правда. Зіставлення текстів оригіналу та перекладу показує, що концепт ВІДНАЙДЕНИЙ ЧАС вербалізується у вихідному та цільовому текстах загалом ідентично (див. таб. 2).

Висновки. Проведений аналіз адаптації лексико-семантичних засобів вираження в українському тексті концептуального змісту окремих фрагментів першоджерела яскраво демонструє, що в перекладі зберігається структура фреймів досліджуваного концепту. Концепт ЧАС асоціюється з істиною й постає як ВТРАЧЕНИЙ ЧАС, тобто минуле, що вислизає (наше життя), найкращий час – світські розваги, лінощі, любов і страждання та ВІДНАЙДЕНИЙ ЧАС – час, який втрачений, але раптово відновлений за допомогою спогаду.

Однак вербалізація цього концепту в текстах оригіналу та перекладу місцями різко різниться, що пов'язано з появою додаткових сем та експресивно-стилістичним увиразненням першотвору й може призводити до перекручення прагматичного потенціалу першоджерела.

Перспективою подальших досліджень вважаємо аналіз інших базових концептів прустівської психологічної прози, як-от ЖИТТЯ, СМЕРТЬ, ПАМ'ЯТЬ, МИСТЕЦТВО, ЛЮБОВ, що перебувають у складних і різноманітних взаємозв'язках та взаємодіях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / пер. с англ. отв. ред. М.А. Кронгауз, вступ. ст. Е.В. Падучевой. Москва : Русские словари, 1996. 416 с.
3. Демьянков В.З. „Концепт” в философии языка и в когнитивной лингвистике. *Концептуальный анализ языка : современные направления исследования*. Москва, 2007. С. 26–33.
4. Кубрякова Е.С. Концепт. *Краткий словарь когнитивных терминов* / под общ. ред. Е. С. Кубряковой. Москва : Филол. факультет МГУ, 1996. С. 90–93.
5. Степанов Ю.С. Концепт. *Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования*. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1997. С. 40–76.
6. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя : Прем'єр, 2008. 332 с.
7. Кагановська О.М. Текстові концепти художньої прози : когнітивна та комунікативна динаміка (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя) : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.05. Київ, 2003. 502 с.
8. Чередниченко О.І. Про мову і переклад. Київ : Либідь, 2007. 248 с.
9. Лук'янченко М.П. Французька екзистенціальна проза в українських перекладах (на матеріалі творів А. Камю і Ж.-П. Сартра) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.16. Київ, 2006. 194 с.
10. Мориак К. Пруст /пер. с фр. Н. Бунтман, А. Райской. Москва : Независимая газета, 1999. 288 с.
11. Gros V. De „Swann” au „Temps retrouvé” Proust. Paris : Hatier, 1981. 80 p.
12. Guichard L. Introduction à la lecture de Proust. Paris : Librairie Nizet, 1956. 205 p.

13. Lassalle C. Proust, à la découverte d'une recherche. *Publications de l'Ecole moderne française*. 1990. № 223. P. 1–47.
14. Leiris M. Notes sur Proust. *Magazine littéraire*. 1997. № 350. P. 55–62.
15. Proust M. À la recherche du temps perdu. Paris : Gallimard, 1954. Vol. 8. Le temps retrouvé. 448 p.
16. Пруст М. У пошуках втраченого часу: у 7 т. / пер. із фр. А. Перепаді. Київ: Юніверс, 2002. Т. 7. Віднайдений час. 384 с.
17. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2004. 1440 с.
18. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Paris : Société du nouveau littré, 1968. 1969 p.